

O bumerangu kod Aristofana

Nina Čengić

Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Grčka je književnost najstarija sačuvana europska književnost i smatra se točkom iz koje potječu suvremene književnosti zapadne civilizacije. Zanimljivo je pratiti – i u kontinuitetu i u fragmentiranosti predaje – što se događa s obilježjima grčke književnosti kada se ona pretapa u rimski kulturni krug, pa kada uvire na istok i u bizantsku tradiciju, pa se opet sažima na europskom tlu do suvremenog doba. Karakteristike grčke književnosti s tog aspekta dio su općeg obrazovanja i poznate su, tako da, kada se grčka književnost počne proučavati sama za sebe, kao iznenađenje iskaču njezine specifičnosti. Njih je s jedne strane lako razumjeti, jer grčka književnost nastaje u grčkom društvu, u grčkoj kulturi, vezano za obilježja grčke politike. S druge strane, začuđuje koliko su te razlike suštinske. Na primjer, grčka se lirika predstavlja primarno usmenom izvedbom, pjevanjem i recitiranjem uz pratnju glazbe, za razliku od suvremene lirike koja je velikim dijelom pisana da bude čitana u sebi. Nadalje, grčka je književnost vezana za događaj, za prigodu, u kojoj se prema sačuvanim podacima isprepliću društvena, kulturna i politička razina u svim svojim manifestacijama. Književnost se piše za prigodu i u njoj se izvodi. Zbog toga društvo, kultura i politika utječu na grčku književnost, a ona u njih aktivno zahvaća, dopunjavajući, obogaćujući i mijenjajući.

Za razliku od grčke lirike koja je manje poznati izvedbeni žanr, grčka komedija izvedbena je književna vrsta *par excellence*, koja se kao glazbeno-scensko djelo izvodi u kazalištu pred publikom u nekoliko raznih prigoda. U Ateni se komedije izvode na svetkovini Velikih Dionizija već od 488. ili 487. g. pr. Kr., a na Lenejama od 440. g. pr. Kr., kao natjecanje u kojem se proglašava i bilježi pobjednik. Iako antička komedija nije jedina komička vrsta grčke književnosti – fragmentarno je poznata i sicilska komedija, a poznate su i druge lokalne komičke tradicije – ona se dobro poznaje i rado istražuje jer je cjelovito sačuvana u jedanaest komedija atenskog komediografa Aristofana (između 460. i 450. – oko 386. g. pr. Kr.). Aristofan simbolički stoji na kraju stvaralaštva stare komedije, komičke forme u kojoj se u nadrealne i nerealne zaplete, često oblikovane kao inverzija stvarnosti, postavljaju pojedinac i njegov prosvjed protiv autoriteta, sa sretnim i svečanim završetkom. Stara komedija kroz dva elementa neposredno ulazi u društvenu konkretnost izvedbe: obraćanjem gledateljima i izrugivanjem pojedinaca na nekom društvenom položaju. Dakako, tu su i τὸ γελοῖον, humor, i smijeh koji humor polučuje, jer je ozbiljna strana antičke komedije zaodjenuta svim vrstama smiješnoga.

Jedan dio humora antičke komedije vizualan je: on je prisutan u kostimima/maskama glumaca, a ostvaruje se kroz glumu i gestu. Budući da je komedija tekst, drugo lice komike očituje se kroz verbalni humor. Ali što je smiješno u Aristofanovim komedijama i jesu li one i danas smiješne?

Poznato je da sve nije uvijek smiješno, kao i to da nešto nije uvijek svima podjednako smiješno. Humor je određen kontekstom odnosno situacijom, poznavanjem ili dijeljenjem referentnih točaka, kao društvenih tabua, ali i nizom drugih varijabli. Na pitanja iz čega proizlazi humor i što je njegova priroda, kada se nešto prepoznaje kao humor, pokušavaju odgovoriti suvremene teorije humora, čije se neke naznake ekstrapoliraju već iz Platonovih razmatranja smiješnoga u dijalogu *Fileb* (48–50). Za istraživanja verbalnog humora posebno je značajan rad Herberta P. Gricea (1913–1988), engleskog filozofa jezika. Grice je razmatrao logiku svakodnevne komunikacije te je ustvrdio da se u temeljima uspješne komunikacije nalazi princip kooperativnosti i njegove četiri sastavnice: maksime kvantitete (komunicira se točno potrebna količina informacije), kvalitete (treba se komunicirati samo ono što je istinito), relacije (komunicira se ono relevantno) i načina (u komunikaciji se izbjegava dvosmislenost, neodređenost, nejasnost, neorganiziranost). Verbalni humor, koji nastaje u svakodnevnoj verbalnoj komunikaciji, često proizlazi iz namjernog kršenja neke od Griceovih maksima. Uz to, verbalni se humor temelji na različitim jezičnim postupcima i ostvaruje se kroz različita jezična sredstva.

Verbalni humor Aristofanovih komedija oduševljava svojom raznolikošću. Gledano s aspekta registra, on pokriva vulgarni registar, registar stranca ili registar zamijenjenih društvenih uloga. On manipulira grčkim jezikom koristeći ga za humor likova kroz dijalektalizme (likovi ne-Atenjana) ili izmišljene jezike (likovi barbara). Aristofanov humor humor je *ad hominem* i njime se prilično nemilosrdno i slobodno izruguju fizičke i moralne manjkavosti pripadnika različitih društvenih elita. Sve to ostvaruje se igrom riječi, ironijom, sarkazmom, parodijom i brojnim drugim postupcima, među kojima je i ponavljanje.

U sačuvanih jedanaest Aristofanovih komedija, točno se ili slično, u istoj ili različitoj komediji ponavlja 55 stihova, kako je to pobrojao H. W. Miller, i predstavio u svom članku „Repetition of lines in Aristophanes” (AJP 65 /1944/: 27–29). Jedno od sredstava ponavljanja s komičkim učinkom jest i bumerang-šala (*boomerang joke*). Termin je smislio engleski klasični filolog Douglas M. MacDowell (1931–2010) i predstavio ga 1971. godine u svojem komentaru uz 989. stih Aristofanove komedije *Ose*, izvedene na Lenejama 422. g. pr. Kr. Radi se o sceni smještenoj u Filokleonovoj kući, gdje se na Bdelikleonov prijedlog uspostavlja privatni sud. Filokleonova je ovisnost o sudskim postupcima neizlječiva, a prvi slučaj pred njegovim vlastitim sudom bit će postupak protiv psa Labeta koji je ukrao sir. Bdelikleon moli oca da psa oslobodi optužbe:

Βδελικλέων	ἴθ', ὦ πατρίδιον, ἐπὶ τὰ βελτίω τρέπου. τηνδι λαβῶν τὴν ψῆφον ἐπὶ τὸν ὕστερον μύσας παρᾶξον κάπολυσον, ὦ πάτερ.
Φιλοκλέων	οὐ δῆτα· κιθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταμαι. (Ar. <i>Vesp.</i> 984–989)
Bdelikleon	Hajde, tatko, okreni se k boljem, uzevši ovaj kamenčić za glasanje pretrči do druge kutije zatvorivši oči i oslobodi ga, oče.
Filokleon	Ne dolazi u obzir. Pa ne znam svirati kitaru.

Filokleon nema neki dobar razlog zbog kojeg bi odbio postupiti kako ga Bdelikleon moli, i naoko govori besmislicu; on neće osloboditi psa od optužbe za krađu jer ne zna svirati kitaru. U stvari Filokleon ponavlja Bdelikleonove riječi iz stiha 959, iz dijela sudskog postupka u kojem Bdelikleon ističe Labetove zasluge:

Φιλοκλέων	τί οὖν ὄφελος, τὸν τυρὸν εἰ κατεσθίει;
Βδελικλέων	ὅ τι; σοῦ προμάχεται καὶ φυλάττει τὴν θύραν, καὶ τᾶλλ' ἄριστός ἐστιν. εἰ δ' ὑφέιλετο, σύγγνωθι· κιθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταται. (Ar. <i>Vesp.</i> 956–959)
Filokleon	Kakva pak korist, ako proždire sir?
Bdelikleon	Što? Za tebe se bori, čuva vrata i u drugome je najbolji. Ako je ukrao, oprosti, jer ne zna svirati kitaru.

Bdelikleon se koristi uobičajenim obrambenim postupkom pred atenskim sudovima kojim se naglašava neki hendikep ili slabost optuženika kao opravdanje za zločin. Pas, eto, ne zna svirati kitaru, nema obrazovanje, pa mu se krađa može oprostiti. Aristofan humor gradi pomoću reference na uobičajen postupak pred sudom, koji onda komički izokreće i postavlja ga na razinu apsurdna. No što je s bumerang-šalom, u čemu je komika ili humor ponovljenih riječi κιθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταται/ κιθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταμαι?

Bumerang-šala sastoji se od elementa koji se ponavlja, ali i od promijenjenih sastavnica: govorna situacija više nije ista, a zamijenjene su i govorne uloge likova; komični efekt stvara pomaknuti odnos ponovljenih riječi u promijenjenoj situaciji u ustima drugog govornika. Uz to, s aspekta humora koji manipulira superiornošću, lik koji uzima riječi drugoga pobjeđuje ga njegovim vlastitim oružjem. Govornik koji je riječi prvi izrekao gubi nad njima kontrolu, sada mu one dolaze kao odjek vlastitog iskaza i u novoj situaciji vraćaju mu milo za drago. Ipak, treba istaknuti da snaga humora ovisi o odabiru riječi koje će se ponavljati, jer samo ponavljanje ne stvara komiku, ono samo može naglasiti ili ojačati efekt riječi. Slično tome, bumerang-šala postavlja se među suprotstavljene likove, likove među kojima postoji

antagonistička napetost kao sredstvo njihova komičkog agona koji u ponovljenim riječima govorniku dodjeljuje maleni komički trijumf. Lingvistički gledano, to je vrsta igre riječima koja se oblikuje prema opisanom formalnom obrascu, koja pomiče izvornu semantiku i stvara novo značenje te se prostire i na pragmatičku razinu interakcije likova.

U komediji *Ose bumerang-šala* koristi se u još dvije prilike (1190–1192 ~ 1383–1384 i 1411 ~ 1446), svaki put u interakciji Bdelikleona i Filokleona, ali nailazimo na nju i u drugim Aristofanovim komedijama: u *Oblacima*, na primjer, dva puta. Prvo, u razgovoru Strepsijada i Sokrata s početka i kraja komedije, dakako, u dvije različite situacije (225 ~ 1503):

Στρεψιάδης	ὦ Σώκρατες, ὦ Σωκρατίδιον.
Σωκράτης	τί με καλεῖς, ὦ φήμερε;
Στρεψιάδης	πρῶτον μὲν ὅτι δρᾶς, ἀντιβολῶ, κάτειπέ μοι.
Σωκράτης	ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον. (Ar. <i>Nub.</i> 222–225)
Strepsijad	Sokrate! Sokratiću!
Sokrat	Zašto me zoveš, smrtniče?
Strepsijad	Prije svega, preklinjem te, reci mi što radiš.
Sokrat	Hodam u zraku i razmišljam o Suncu.

U završnom živom raspletu Strepsijad pali Sokratovu školu i tada Sokrat pita njega što radi:

Σωκράτης	οὗτος, τί ποιεῖς ἐτεόν, οὐπὶ τοῦ τέγους;
Στρεψιάδης	ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον. (Ar. <i>Nub.</i> 1502–1503)
Sokrat	Hej ti, pa što radiš, ti na krovu?
Strepsijad	Hodam u zraku i razmišljam o Suncu.

Iza bumerang-šale nalazi se složena međuigra sugovornika u (ant)agonističkom odnosu, njihovih identičnih iskaza, različitih značenja i zasebnih komunikacijskih ciljeva. Jedan od tih ciljeva može biti šala, a humor jedan od mogućih učinaka. Bumerang-šala ostvaruje humor u trenutku kada je sugovornik shvati i prizna da je nadmudren. Kod Aristofana, koji gradi fiktivne razgovore, takav se šaljivi učinak ostvaruje u interakciji s gledateljima/čitateljima, kada bumerang-šalu shvate i potvrde oni. Da se ovakva vrsta šale koristi i danas, u svakodnevnim razgovorima, malo tko je svjestan. Kada netko svojem sugovorniku „posluži” njegove vlastite riječi radi humora, kada mu ih „proda kao foru”, on mu vraća riječi kao šaljivi bumerang čineći to baš kao što je to Aristofan radio u svojim komedijama prije toliko vremena.

